

Art-Sanat

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Erzurum Arkeoloji Müzesinde Bulunan ve Erken Dönem Kazılardan Ele Geçen Karaz Kültürüne Ait Pişmiş Toprak Hayvan Figürinleri

Baked Clay Animal Figurines of the Karaz Culture from Early Excavations in the Erzurum Archeological Museum

Rabia Akarsu ¹   & Elif Şener ²

¹ Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum, Türkiye

² Erzurum Arkeoloji Müzesi, Erzurum, Türkiye

Öz

Figürinler, insan ve hayvan betimleri olan, ortak amaçlar doğrultusunda kullanılan arkeolojik buluntulardır. Ele geçtikleri mekânlar ile ilişki kurulduğunda daha çok dinî amaçlarla kullanıldığı düşünülen söz konusu küçük buluntular, ait oldukları kültürün inanç sistemi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yaklaşık olarak MÖ 3500-1500 yılları arasında Kafkasya'dan Levant içlerine ve Kuzeybatı İran'dan Orta Anadolu'ya kadar geniş bir alanda yayılım gösteren Karaz kültürünün daha çok seramik malzemesine dair çalışmalar yapılmış olup inanç sistemi hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bununla birlikte Karaz kültürüne ait figürinler hakkında çok fazla bilimsel çalışma da yapılmamıştır.

Karaz kültürünün önemli merkezlerinden biri olan Erzurum ilinde 1960 yılında Pulur Höyüğü, 1961 yılında Güzelova Höyüğü ve 1994-2000 yılları arasında Sos Höyük erken dönem kazı çalışmalarından Erzurum Arkeoloji Müzesine gelen 20 adet pişmiş toprak hayvan figürini bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Kültüre adını veren Karaz Höyüğü'nde figürin ele geçmemiştir. Makale kapsamında figürinlerin tipolojik sınıflandırmaları yapılarak biçimsel olarak detaylı bilgileri verildikten sonra Karaz kültür alanı içindeki benzer örnekler ile karşılaştırılması yapılmıştır.

Abstract

Figurines are significant archeological artifacts that depict humans and animals, often serving practical or symbolic purposes. Considering their location, these small artifacts provide significant insights into the belief systems of the cultures to which they belong. The Karaz culture, which flourished between approximately 3500 and 1500 BCE and extended from the Caucasus to the Levant and from Northwestern Iran to Central Anatolia, has been widely studied through the use of ceramic materials, yet there is limited information about its belief system. Besides, studies focusing on figurines from the Karaz culture are scarce.

Hence, this study examines 20 baked clay animal figurines housed in the Erzurum Archeological Museum. These artifacts were recovered during early excavations at Pulur Höyüğü (1960), Güzelova Höyüğü (1961), and Sos Höyük (1994–2000) in Erzurum Province, a key center of the Karaz culture. No figurines were discovered at Karaz Höyüğü, the site that gave the culture its name. Within the scope of this article, the figurines were classified typologically, accompanied by detailed descriptions of their forms. Additionally, comparisons were made with similar figurines found in other regions associated with the Karaz culture.

Anahtar Kelimeler Karaz Kültürü • Doğu Anadolu Bölgesi • Erzurum Arkeoloji Müzesi • Hayvan Figürinleri • Pişmiş Toprak

Keywords Karaz Culture • Eastern Anatolia Region • Erzurum Archeological Museum • Animal Figurines • Baked Clay

“ Atf | Citation: Akarsu , Rabia, Elif Şener. "Erzurum arkeoloji müzesinde bulunan ve erken dönem kazılardan ele geçen karaz kültürüne ait pişmiş toprak hayvan figürinleri". *Art-Sanat*, 23 (2025): 1-19. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2025.23.0001>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Akarsu , R. & Şener, E.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Rabia Akarsu ozcanrabia@gmail.com Elif Şener elifsener2@hotmail.com

Yazar Notu Bu makale, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Rabia Akarsu danışmanlığında Elif Şener tarafından 2023 yılında tamamlanan "Erzurum Arkeoloji Müzesinde Bulunan Karaz Kültürüne Ait Figürinler" adlı yüksek lisans tezinden hazırlanmıştır.

Author Note This article is derived from the master's thesis entitled "Figurines belonging to the Karaz Culture Found in Erzurum Archaeology Museum", completed in 2023 by Elif Şener under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Rabia Akarsu at Atatürk University, Institute of Social Sciences, Department of Archaeology.

Extended Summary

We can define figurines as three-dimensional works of art, typically representing living beings, which are crafted from easily portable materials such as baked clay, stone, wood, metal, and bone. They constitute small archeological finds, and are among the important materials of the excavated settlements. They offer valuable insights into the daily life, belief systems, and artistic expressions of prehistoric communities. They are generally designed in different types such as human beings, animal, and stylized forms of both. It is evident that the purposes behind producing figurines, which symbolize living beings, varied significantly. Figurines are human-made plastic works of art belonging to settled life, shaped by the influence of the natural environment in which people live. Both human-shaped and animal-shaped figurines reveal aspects of belief and sanctity. In particular, animal-shaped figurines are considered a reflection of the importance of animal husbandry as a primary economic activity. Accordingly, this study focuses on the typological classification of animal figurines unearthed in early Karaz culture excavations in Erzurum Province. Furthermore, it compares these figurines with contemporaneous examples from other regions and explores the social interactions of the Karaz culture communities. The Karaz culture, which flourished in Eastern Anatolia, is dated to the period between the Late Chalcolithic Age and Middle Bronze Age II (3500–1500 BCE), as evidenced by the excavations at Sos Höyük. Scientific excavations indicate that the earliest traces of Karaz culture settlements in the Eastern Anatolia Region were found in the Erzurum Province. Archeological research in this region began in the first half of the 20th century, revealing the earliest evidence of settled life. Data from key settlements, including Karaz Höyüğü, Pulur Höyüğü, Güzelova Höyüğü, and Sos Höyük, have enabled the identification of defining features of the Karaz culture, such as architecture and ceramics. The communities of the Karaz culture, often described as organized nomadic and semi-nomadic groups, sustained their livelihoods through animal husbandry and agriculture. Within these rural settlements, people produced tools and other items from various materials to meet their needs. Animal figurines are among these artifacts, offering significant insights into the economic and cultural practices of the Karaz communities.

The methodology adopted in this study involved a detailed typological analysis of 20 baked clay figurines from the Karaz culture, registered in the Erzurum Archeological Museum. Photographs and technical drawings of the figurines were produced and incorporated into the study. The museum records and excavation inventory data were carefully examined to establish the dating of the figurines. A comparative analysis was conducted to identify similarities with figurines from other excavation sites, while emphasizing the general characteristics of the Karaz culture baked clay animal figurines. The figurines analyzed in this study were recovered from three key sites: two examples from Pulur, five from Güzelova, and thirteen from Sos. Excavations at Pulur, located west of Erzurum, were conducted in 1960 under the direction of Hamit Zübeyr Koşay, following an invitation by Ataturk University. The excavation team included Hermann Vary and several students from Ataturk University, who participated as assistants. During these excavations, four stratigraphic building levels associated with the Karaz culture, dating to the 4th millennium BCE, were identified. The characteristics of the third building level at Pulur were determined by the stone foundation structures and hearths. At a depth of 4.8 m from the excavation's starting point, a stylized baked clay bird figurine was uncovered beneath a hearth associated with this level. Additionally, a bull figurine, crafted from baked clay, was discovered on the fire floor within Hearth T.

Excavations at Güzelova were undertaken in 1961 and were also led by Hamit Zübeyr Koşay and Hermann Vary on behalf of Ataturk University. Among the animal figurines recovered from this site were representations of bulls, goats, birds, and other unidentified animals. A goat figurine attributed to the Karaz culture was found in the second building level. Of the two bird figurines unearthed, the first was located at a depth of 4 m during a trench excavation, while the exact context of the second specimen was not specified. Similarly, two baked clay bull figurines were recovered; the first was discovered in Pit A of the fourth building level at a depth of 6.5 m, whereas the location of the second remains undocumented. An additional unidentified terracotta animal figurine was also identified at Güzelova.

Antonio Sagona of Melbourne University conducted excavations at Sos, located approximately 24 km east of Erzurum, between 1994 and 2000. Radiocarbon dating of the site identified five stratigraphic layers, spanning from the Late Chalcolithic Age to the Middle Ages. Sos yielded most animal figurines recovered during early excavations in the Erzurum region. A total of 13 baked clay animal figurines were documented, representing rams, sheep, birds, and unidentified animals. One unidentified animal figurine was discovered near the edge of the hearth fill at the southeastern end of a structure associated with the Early Bronze Age. Two additional unidentified figurines, along with a thin baked clay crucible, were recovered from the upper section of a refuse pit that cut through a wall dated to the Late Chalcolithic Age. The ram and sheep figurines exhibit features characteristic of Karaz culture artifacts. While some figurines were recovered with precise contextual information, such as their location within the mound, others were documented in the excavation inventory sheets with only trench and level details.

An examination of the production techniques and ware characteristics revealed that the figurines were hand-shaped from baked clay, well-fired, and demonstrated high-quality craftsmanship. Their lengths range from approximately 2.8 cm to 7 cm. The figurines are predominantly brown and gray in color, with the surface textures reflecting the natural color of the clay. The surfaces of the figurines containing sand and grit additives are often mottled due to firing.

The figurines were classified into five typological categories: bull, ram, sheep, bird, and undefined. The bull figurines share common characteristics, including horn protrusions, plump bodies, and short, thick legs that taper into triangular forms. One bull figurine from Pulur Höyüğü is depicted in a standing position with short, stubby legs and a thick tail that is partially separated from the body. Its face extends forward, and its body is short and plump. Another bull figurine from Güzelova Höyüğü features short, triangular horns that protrude upwards from the head. Although the facial details are damaged, its short, thick legs and distinct tail taper at the tip, and the body remains plump. A third bull figurine, also from Güzelova Höyüğü, has one horn that is slightly curved and extends forward but is broken at the tip, while the other horn is missing. Its short leg taper into triangular forms, and the downward-extending tail is attached to the body. The ram figurines were all recovered from Sos Höyük. The consistent and compact style of those figurines are typified and emphasized by their distinct, curved horns and short legs, which taper at the ends. Similarly, one sheep figurine, also from Sos Höyük, draws attention with its thick (fat) tail, which serves as its most defining feature. The bird figurines consist of one example from Pulur Höyüğü, two from Güzelova Höyüğü, and one from Sos Höyük. The characteristics of these figurines were affected by their emphasized head parts, particularly the protruding beaks. In one example, the body remains plain with minimal detailing, while in another, vertical relief lines on the back of the head appear to depict feathers. This typological and comparative analysis highlights the diversity and craftsmanship of baked clay animal figurines within the Karaz culture. These artifacts not only reflect the technical skills of their creators but also provide insights into the symbolic and functional roles of animal imagery within the cultural and economic context of the Karaz communities.

Figurines recovered within the Karaz culture area provide important information about the interactions and communication of different human communities that formed this culture in a wide area of spread, both within themselves and with other communities. Although there are inconclusive data regarding the stratification of the early period excavations in Pulur and Güzelova, the artifacts recovered from the Sos Höyük excavations have been both stratigraphically defined and have radiocarbon dating results. Accordingly, the 20 animal figurine samples discussed within the scope of the study are dated to the Late Chalcolithic and Early Bronze Age.

The 20 animal figurines found in the Erzurum Archeological Museum show that they had an important place in the belief system of the culture. They stylized domesticated animals such as bulls, rams and sheep, as well as animals they observed in nature such as birds. Animal husbandry and agriculture constituted the main sources of income for the people of the Karaz culture, who adopted a rural life. Fertility, sustaining production and the continuity of the lineage were very important issues for the people of this culture. They must not have neglected to bless their animals, which were important to them, in their religious ceremonies. The fact that the figurines have high-quality and a mottled surface proposes the idea that they were used in religious ceremonies related to fire.

It is understood from the findings in the study that domesticated animal species such as rams, sheep and bulls had an important place in the belief system in connection with animal husbandry, which was one of the livelihoods of the people of the period. It can be interpreted that animal figurines found a place in the religious worships of the Karaz people, whose livelihood was based on cattle and sheep breeding, in connection with the cult of fertility. The pitchers-depicting the face of a bird found in the temple area in the Pulur-Sakyol Höyüğü excavations are noteworthy. The bird figure is a subject that has not been addressed much in archeological studies. There is not much evidence

to say what the bird image symbolized or what it meant religiously in the Karaz society. However, it is thought that the bird images used in Paleolithic Age rock painting and on Neolithic Age temple walls mostly represented the soul and were related to the renewal of life. As a result, the similarities found among the figurines recovered within the Karaz culture distribution area revealed that animal figurines had an important place in the belief system of the human communities that formed this culture and that there was cultural interaction between them.

Baked clay animal figurines from the Karaz culture have not been collectively discussed in other publications. It is expected that the baked clay animal figurines from the Karaz culture, which are discussed and compared for the first time in this article, will lead to further studies.

Giriş

Genellikle canlı varlıkları betimleyen, kolay taşınabilir nitelikte, pişmiş toprak, taş, ahşap, metal, kemik gibi malzemelerden üretilen üç boyutlu sanat eserine *figürin* denilmektedir¹. Arkeolojik küçük buluntu grubu olan figürinler, kazı yapılan yerleşimlerin önemli malzemelerinden olup tarih öncesi dönemlerde insanların günlük yaşayışı, inanç sistemleri ve sanatı hakkında bilgi vermektedir². Figürinler, insan, hayvan, stilize insan ya da hayvan gibi değişik tiplerde tasarlanmıştır. Canlı bir varlığı simgeleyen figürinlerin yapılış amaçlarının da farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Figürinler, insanların yaşadıkları doğal çevrenin de etkisiyle şekillenen yerleşik yaşama ait insan üretimi plastik sanat eserleridir. İnanç ve kutsallığın yansımasını hem insan biçimli hem de hayvan biçimli figürinlerde görmek mümkündür. Hayvan biçimli figürinler aynı zamanda geçim kaynağını oluşturan hayvancılığın yansıması olarak da görülmektedir³.

Anadolu'nun doğusunda geniş bir yayılım gösteren Karaz kültürü, Sos Höyük kazılarına göre Geç Kalkolitik Çağ ve Orta Tunç Çağı II (MÖ 3500-1500) arasına tarihlendirilmektedir⁴. Gerçekleştirilen bilimsel kazılar ışığında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karaz kültürüne ait en erken yerleşim izlerine Erzurum ilinde rastlanmıştır. Erzurum ilinde 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren arkeolojik araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bölgede yerleşik düzene ait yaşamın ilk buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Karaz Höyüğü⁵, Pulur Höyüğü⁶, Güzelova Höyüğü⁷ ve Sos Höyük⁸ gibi yerleşimlerden elde edilen verilerle Karaz kültürünün mimari ve seramik gibi belirleyici özellikleri tespit edilebilmiştir. Karaz kültüründe göçebe ve yarı göçebe şeklinde organize oldukları düşünülen halkların yaşamlarını hayvancılık ve tarımla uğraşarak sürdürdükleri anlaşılmaktadır⁹. Bu bakımdan kırsal bir topluluk görüntüsü veren Karaz yerleşimlerinde insanlar, ihtiyaçlarına göre çeşitli malzemelerden araç ve gereçler üretmişlerdir. Bu eşyalar arasında hayvan figürinleri de bulunmaktadır.

Erzurum ilinde erken dönem Karaz kültürü kazılarında ele geçen hayvan figürinlerinin tipolojik gruplandırılması, diğer bölgelerdeki aynı döneme ait hayvan figürinleriyle karşılaştırılması ve sonuçta Karaz kültürü topluluklarının sosyal etkileşimlerine dair analiz yapılması bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

¹Secda Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1997), 64; Tamay Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2007), 71.

²Lynn Meskell, "The Nature of the Beast: Curating Animals and Ancestors at Çatalhöyük," *World Archaeology* 40/3 (2008), 384.

³Hamit Zübeyr Koşay, *Pulur Etnografya ve Folklor Araştırmaları* (Ankara: ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1977), 12-26; Aytekin Kalkan, "Etnoarkeolojinin Anadolu'da Uygulanabilirliği" (Yüksek Lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2009), 287.

⁴Antonio Sagona, "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia," *Varia Anatolica* 11 (2000), 329-373.

⁵Hamit Zübeyr Koşay, "Karaz Sondajı," *III. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943), 165-168; Hamit Zübeyr Koşay ve Kemal Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu," *Belleten* 23/91 (1959), 349-413.

⁶Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1964).

⁷Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, *Güzelova Kazısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967).

⁸Sagona, "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia," 329-373.

⁹Jennifer J. Piro, "Pastoralism in the Early Transcaucasian Culture: The Faunal Remains from Sos Höyük," (Doktora tezi, New York Üniversitesi, 2009).

1. Figürinlerin Tespit Edildiği Yerleşimler

Görsel 1: Pişmiş toprak hayvan figürinlerinin ele geçtiği yerleşimler
Kaynak: Rabia Akarsu tarafından Google earth üzerine işlenmiştir

Makale kapsamında ele alınan hayvan figürinlerinin ele geçtiği yerleşimler arasında Pulur Höyüğü, Güzelova Höyüğü ve Sos Höyük yer almaktadır (Görsel 1). 1960 yılında Atatürk Üniversitesinin daveti üzerine Hamit Zübeyr Koşay tarafından Erzurum'un batısındaki Pulur Höyüğü'nde kazı çalışması yürütülmüştür. Atatürk Üniversitesinden Hermann Vary ve bazı öğrenciler de yardımcı olarak kazıya katılmışlardır¹⁰. 1960 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmasında, Karaz kültürüne ait MÖ 4. binyıla kadar uzanan dört yapı katı tespit edilmiştir. Üçüncü yapı katı, taş temel dizileri ve ocaklar ile temsil edilmektedir. Bu kata ait bir ocağın altında, kazı başlangıç noktasından 4.8 m derinlikte pişmiş toprak stilize kuş figürini bulunmuştur¹¹ (Görsel 2h). Pulur Höyüğü 1960 yılı kazı çalışmasının diğer hayvan figürünü ise yangın katında T ocağında ele geçen boğa figürinidir¹² (Görsel 2a).

Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary 1961 yılında Atatürk Üniversitesi adına Güzelova Höyüğü'nde yapılan kazıyı da gerçekleştirmiştir¹³. Bu çalışmalarda ortaya çıkarılan hayvan figürinleri arasında boğa, keçi, kuş ve tanımlanamayan hayvan figürinleri yer almaktadır. Karaz kültürüne ait ikinci yapı katında bir adet keçi figürünü ele geçirilmiştir¹⁴. İki adet kuş figürininden birincisi etek sondajında, 4 m derinlikten bulunmuş¹⁵ (Görsel 2i), ikinci Örneğin Nerede Bulunduğu Belirtilmemiştir¹⁶ (Görsel 2j). İki Adet Pişmiş Toprak Boğa Figürininden Birincisi Dördüncü Yapı Katına Ait A Ocağında, 6.5 M Derinlikte Ele Geçerken (Görsel 2b)¹⁷ İkinci

¹⁰Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*.

¹¹Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, 14.

¹²Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, 22.

¹³Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 5.

¹⁴Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 20. Görsel 64 kazı envanter numaralı eser, 793 (A) envanter numarası ile Erzurum Müzesi Arkeolojik Eser Envanter defterine kaydedilmiştir. Bu eserin 2015 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü tarafından düşüm işlemi gerçekleştirildiği için söz konusu figürin incelenememiştir.

¹⁵Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 20.

¹⁶Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 20. Erzurum Arkeoloji Müzesi kayıtlarında kazı numarası bulunmamasına rağmen Güzelova Kazısı kitabındaki bilgilerle karşılaştırılması sonucunda eserin Güzelova Kazısı malzemesi olduğu anlaşılmıştır.

¹⁷Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 20. Figürin, 1967 basımlı Güzelova Kazısı kitabında Levha LXVI'da kuzu figürünü olarak belirtilmiştir.

Örneğin Bulunduğu Yer Belirsizdir¹⁸ (Görsel 2c). Güzelova Höyüğü'nden Tanımlanamayan Bir Başka Pişmiş Toprak Hayvan Figürini Daha Ele Geçmiştir¹⁹ (Görsel 2l).

Erzurum'un yaklaşık 24 km doğusunda yer alan Sos Höyük'te Melbourne Üniversitesinden Antonio Sagona tarafından 1994-2000 yılları arasında kazılar gerçekleştirilmiştir. Radyokarbon tarihlendirmelerine göre Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Orta Çağ'a kadar devam eden beş tabaka tespit edilmiştir²⁰. Hayvan figürini, Erzurum'daki erken dönem kazılar arasında en çok Sos Höyük'ten ele geçmiştir. Koç, koyun, kuş ve tanımsız olmak üzere pişmiş toprak hayvan figürini sayısı 13 adettir. Tanımlanamayan hayvan figürinlerinden bir tanesi, Erken Tunç Çağı'na ait bir yapının güneydoğu ucunda bir ocak dolgununun kenarında ele geçmiştir²¹ (Görsel 2s). İzole edilmiş bir ocak ve ince bir pişmiş toprak pota ile ilişkili iki tanımlanamayan hayvan figürünü, Geç Kalkolitik Çağ duvarını kesen bir çöp çukurunun üst kısmında bulunmuştur²² (Görsel 2n-Görsel 2o). Ele geçen koç ve koyun figürinleri, Karaz kültürü figürinlerinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır²³ (Görsel 2d-Görsel 2g). Hayvan figürinlerinin höyük içerisinde buldukları yer bilgisi ile tespiti yapılanlar dışında kalan diğer hayvan figürinleri ise kazı envanter fişlerinde sadece açma adı ve seviye bilgisi ile kayıtlara geçirilmiştir.

2. Hayvan Figürinleri

Makale kapsamında Erzurum Müzesinde bulunan Karaz kültürüne ait 20 adet pişmiş toprak hayvan (*zoomorfik*) figürünü çalışılmıştır (Görsel 2)²⁴. Figürinlerin sınıflandırılmasında kazıcıların raporları ve müze envanter kayıtları göz önünde bulundurulmuştur. Söz konusu figürinler, Pulur Höyüğü 1960 yılı kazısı, Güzelova Höyüğü 1961 yılı kazısı ve Sos Höyük 1994-2000 yılı kazılarından ele geçmiştir. Tipolojik açıdan boğa, koç, koyun ve kuş hayvanlarının stilize edildiği figürinlerin yanı sıra tür tespiti yapılamayan tanımsız figürinler de bulunmaktadır. Kaliteli işçiliğe sahip oldukları anlaşılan figürinler, pişmiş topraktan elde şekillendirilmiş ve iyi pişmiştir. Uzunlukları yaklaşık olarak 2,8 cm ile 7 cm arasında değişmektedir. Figürinler kahverengi ve gri renklerinin tonlarında hamur rengine sahiptir ve hamur renginde astarlıdır. Kum ve taçsık katkı maddesi içeren figürinlerin yüzeyleri genellikle pişmeden dolayı alacalıdır (Tablo 1).

¹⁸Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 21.

¹⁹Figürin, Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, Levha LXVI'da "insan (?)" olarak belirtilmiştir. Erzurum Müze Müdürlüğü envanter defterinde ise "kuş idolü" olarak tanımlanmıştır. Erzurum Müze Müdürlüğü envanter defterinde kazı numarası ve bulunduğu yer bilgileri yer almamaktadır. 1375 (A) envanter numaralı eserin üzerinde Güzelova kazısı buluntusu olduğunu gösteren G kısaltması görülebilmektedir. Ayrıca 1967 basımlı Güzelova kitabındaki bilgilere göre kazı numarası Görsel 496 olup 1961 yılı Güzelova kazısı buluntusudur.

²⁰Sagona, "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia," 329-373.

²¹Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Ian McNiven ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report," *Anatolica* XXIV (1998), 34. 213

²²Antonio Sagona ve Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report," *Ancient Near Eastern Studies* 37 (2000), 64-76.

²³Antonio Sagona, Claudia Sagona ve Hilmi Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report," *Anatolian Studies* 45 (1995), 213; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1995," *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1996)*, c. I (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1997), 137-144.

²⁴Bu çalışma Erzurum Müze Müdürlüğü'nün 28.12.2021 tarih ve E-75869715-155.03-2050288 sayılı yazısında belirtilen hususlar ve izinler doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Boğa Figürinleri (a: Pulur Höyüğü, b-c: Güzelova Höyüğü)

Koç Figürinleri (d-f: Sos Höyük)

Koyun Figürini (g: Sos Höyük)

Kuş Figürinleri (h: Pulur Höyüğü, i-j: Güzelova Höyüğü, k: Sos Höyük)

Tanımlanamayan Hayvan Figürinleri (l: Güzelova Höyüğü, m-u: Sos Höyük)

Görsel 2: Pulur Höyüğü, Güzelova Höyüğü ve Sos Höyük Kazılarında Ele Geçmiş Pişmiş Toprak Hayvan Figürinleri
Kaynak: Fotoğraf Sedat Yılmaz

Tablo 1: Pişmiş Toprak Hayvan Figürinlerinin Mal Özellikleri

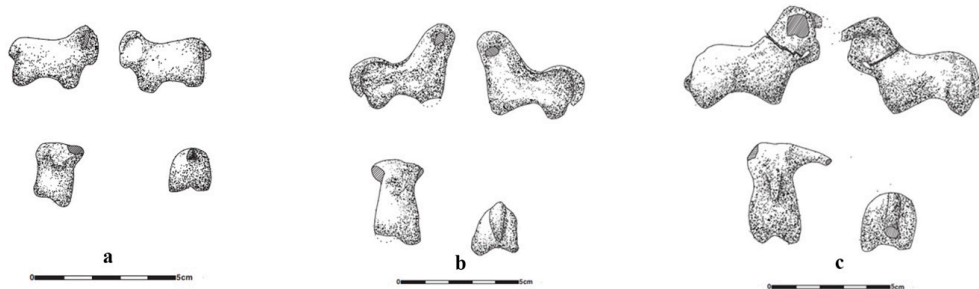
Görsel No	Müze Envanter No	Kazı No	Buluntu Adı	Uzun. (cm)	Yüks. (cm)	Gen. (cm)	Hamur ve Astar Rengi	Buluntu Yeri	Dönem
2a	495 (A)	P. 88	Boğa Figürini	3	2	1,5	7.5 YR 6/3 Açık Kahve	Pulur Höyüğü 1960 Yılı	Geç Kalk./ ETÇ
2b	862 (A)	G. 141	Boğa Figürini	4	3	2	Gley 1 2.5/N Siyah	Güzelova Höyüğü 1961 Yılı	Geç Kalk./ ETÇ
2c	875 (A)	G. 156	Boğa Figürini	5,5	4	3	7.5 YR 7/3 Açık Kahve	Güzelova Höyüğü 1961 Yılı	Geç Kalk./ ETÇ
2d	56-94 (A)	Art. 456	Koç Figürini	4	3,8	1,8	10 YR 5/2 Grimsi Kahve	Sos Höyük 1994 Yılı	ETÇ III
2e	57-94 (A)	Art. 544	Koç Figürini	4,9	2,5	1,7	10 YR 6/3 Açık Kahve	Sos Höyük 1994 Yılı	ETÇ
2f	62-2000 (A)	3337	Koç Figürini	3,8	4,3	3,3	5 YR 5/3 Kırmızımsı Kahve	Sos Höyük 2000 Yılı	Geç Kalk.
2g	55-94 (A)	Art. 163	Koyun Figürini	3,9	2,6	1,6	5 YR 4/1 Gri	Sos Höyük 1994 Yılı	ETÇ III
2h	490 (A)	P. 82	Kuş Figürini	7		2,5	5 YR 4/2 Kırmızımsı Kahve	Pulur Höyüğü 1960 Yılı	Geç Kalk./ ETÇ
2i	794 (A)	G. 65	Kuş Figürini		7,8	4,3	7.5 YR 5/3 Kahverengi	Güzelova Höyüğü 1961 Yılı	Geç Kalk./ ETÇ
2j	1374 (A)	G. 129	Kuş Figürini		5,5		7.5YR 6/2 Gri	Güzelova Höyüğü 1961 Yılı	ETÇ
2k	48-94 (A)	Art. 38	Kuş Figürini	3,5	3,6	2,5	10 YR 5/2 Grimsi Kahve	Sos Höyük 1994 Yılı	ETÇ
2l	1375 (A)	G. 496	Hayvan Figürini	4,6	3,9	2,3	7.5 YR 6/2 Gri	Güzelova Höyüğü 1961 Yılı	ETÇ
2m	1-98 (A)	2819	Hayvan Figürini	3,9	2,1	1,6	10 YR 7/1 Açık Gri	Sos Höyük 1998 Yılı	ETÇ III
2n	2-98 (A)	2822	Hayvan Figürini	3	3,3	2	7.5 YR 4/1 Koyu Gri	Sos Höyük 1998 Yılı	ETÇ III
2o	4-98 (A)	2826	Hayvan Figürini	3,2	2,4	1,6	2.5 Y 7/1 Açık Gri	Sos Höyük 1998 Yılı	ETÇ III
2p	59-96 (A)	2464	Hayvan Figürini	3	1,7	1,6	7.5 YR 6/4 Açık Kahve	Sos Höyük 1996 Yılı	ETÇ
2r	91-2003 (A)	2866	Hayvan Figürini	3,2	2,5	1,6	10 YR 7/2 Açık Gri	Sos Höyük 1998 Yılı	ETÇ
2s	114-2003 (A)	2620	Hayvan Figürini	3,4	2,9	1,6	7.5 YR 6/2 Gri	Sos Höyük 1997 Yılı	ETÇ
2t	134-2003 (A)	2173	Hayvan Figürini	3	1,5	1,8	7.5 YR 7/3 Açık Kahve	Sos Höyük 1995 Yılı	ETÇ

Görsel No	Müze Envanter No	Kazı No	Buluntu Adı	Uzun. (cm)	Yüks. (cm)	Gen. (cm)	Hamur ve Astar Rengi	Buluntu Yeri	Dönem
2u	144-2003 (A)	2283	Hayvan Figürini	2,8	2,1	1,6	10 YR 8/2 Açık Kahve	Sos Höyük 1996 Yılı	ETÇ

Kaynak: Elif Şener tarafından hazırlanmıştır

2.1. Boğa Figürinleri

Boğa olarak sınıflandırılan bu grupta 3 adet örnek yer almaktadır. Birinci örnek Pulur Höyüğü'nden, diğer iki örnek Güzelova Höyüğü'nden ele geçmiştir. Ayakta durur vaziyette biçimlendirilen ilk örneğin kısa küt bacakları üçgen formunda sonlanmaktadır (Görsel 2a, Görsel 3). Kalın ve uca doğru hafif sivrilen kısa kuyruk gövdeden kısmen ayrıktır. Yüz kısmı ileri doğru uzatılmıştır. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Bacaklarının, boynuzlarının ve kuyruğunun uç kısımları kırıktır. Ayakta durur vaziyette olan ikinci örneğin yüzeyi pişmeden dolayı alacalanmıştır (Görsel 2b, Görsel 3). Baş kısmında yukarı çıkıntı yapan boynuzları, üçgen biçimli kısa ve kalın formdadır. Yüz detayları tahrip olmuştur. Bacakları da kısa, kalın ve uç kısma doğru üçgen formdadır. Kırık olan ön bacaklarından bir tanesi sonradan tamamlanmıştır. Kuyruk kısmı sırt kısmından itibaren belirgin olup uç kısma doğru sivri formdadır. Dolgun yapıda gövdeye sahiptir. Ayakta durur vaziyette olan üçüncü örneğin bir boynuzu ileri doğru hafif kavisli uzatılmış olup uç kısmından kırılmıştır. Diğer boynuz ise yoktur (Görsel 2c, Görsel 3). Yüz kısmı ileri doğru üçgen formunda çıkıntılı yapılmış ve seramik hamuru boyuna doğru uzatılarak yüz kısmı boyunla birleştirilmiştir. Söz konusu birleşme yerinde delik şeklinde açıklık bırakılmıştır. Yüz kısmında detaylar seçilememektedir. Bacaklar üçgen formunda kısa ve kalındır. Kuyruk sırt kısmından itibaren gövdeye yapışık şekilde aşağı doğru uzanmaktadır. Kuyruk kısmının gövdeden ayrı şekillendirildiği yeri kırıktır. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır.

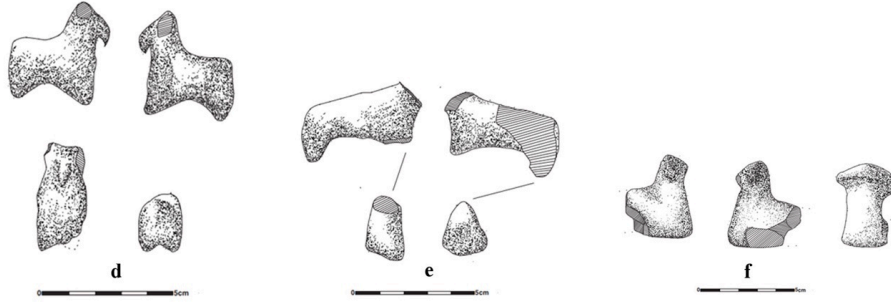
Görsel 3: Boğa figürinleri (a: Pulur Höyüğü, b-c: Güzelova Höyüğü)

Kaynak: Çizim: Buket Beşikçi Akdoğan.

2.2. Koç Figürinleri

Bu grupta 3 adet koç figürini bulunmaktadır. Her üç örnek de Sos Höyük'ten ele geçmiştir. Ayakta durur vaziyetteki ilk örneğin üçgen şeklinde kabaca biçimlendirilmiş baş kısmında yüz öne ve aşağı doğru çıkıntılıdır (Görsel 2d, Görsel 4). Boynuzlar kırık olmasına rağmen kırılma yerlerindeki mevcut olan kısımlardan boynuz formu belirgindir. Bacaklar kısa, kalın ve birbirinden ayrı biçimlendirilmiştir. Bacakları aşağı doğru daralmaktadır. Ön bacaklardan kırık olan biri sonradan tamamlanmıştır. Gövde dolgun ve kısa yapılıdır. Karnın alt kısmı hafif kavislidir. Gövdesinde kırık ve çatlak kısımlar mevcuttur. Figürinin yüzeyi pişmeden dolayı alacalıdır. Başı ve bacakları eksik olan ikinci örnekte alt gövdenin iki yanından itibaren eğim yapılarak sırt kısmı dikleştirilmiştir (Görsel 2e, Görsel 4). Gövdenin bir yüzünde eksik kısımlar mevcuttur. Gövde uzun ve ince yapılıdır. Karnın alt kısmı yukarı doğru hafif kavislidir. Bu örnek, kazıcısı Sagona tarafından "koç figürini"

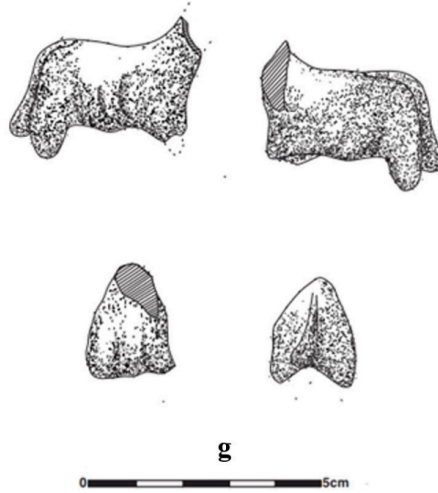
olarak adlandırılmıştır²⁵. Üçüncü örnekte gövdenin arka kısmı eksiktir (Görsel 2f, Görsel 4). Gövdenin alt kısmı ise düz biçimdedir. Bacaklar belirtilmemiştir. Yüz detaylarının verilmediği baş kısmının üst noktasında iki yana çıkıntılı ve uçlara doğru daralan formda boynuzlar yer almaktadır.

Görsel 4: Koç figürinleri (d-f: Sos Höyük)
Kaynak: Çizim: Buket Beşikçi Akdoğan.

2.3. Koyun Figürini

Bu grupta Sos Höyük'ten ele geçmiş 1 adet örnek bulunmaktadır. Ayakta durur vaziyetteki koyun figürininin yüzeyi pişmeden dolayı grimsi siyah renkte alacalıdır (Görsel 2g, Görsel 5).] Ön bacakları, başı ve arka bacaklarının bir kısmı eksiktir. Sırt kısmından itibaren gövdeye bitişik olarak belirginleşen ve aşağı doğru genişleyen kuyruğun uç kısmı yuvarlatılmıştır. Kuyruk kalın yapıya sahiptir.

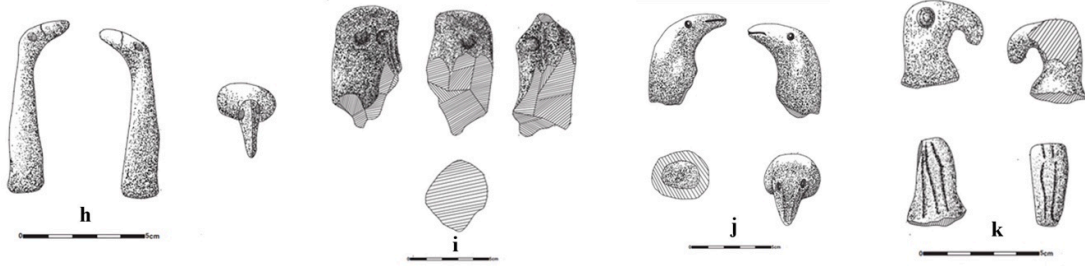
Görsel 5: Koyun figürini (g: Sos Höyük)
Kaynak: Çizim: Buket Beşikçi Akdoğan.

2.4. Kuş Figürinleri

Kuş olarak sınıflandırılan bu grupta 4 adet örnek bulunmaktadır. İlk örnek Pulur Höyüğü'nden, diğer iki örnek Güzelova Höyüğü'nden ve son örnek ise Sos Höyük'ten ele geçmiştir. İlk örnek üste doğru daralan uzun bir gövde ve baş kısmından oluşan stilize kuş figürinidir (Görsel 2h, Görsel 6). Figürinin baş kısmındaki aplike göz ve ileri doğru uzayan gaga detayları kuş başlarını tamamen yansıtırken vücudun diğer bölümleri kuş gövdesini yansıtmayarak stilize olarak vurgulanmıştır. Gövde kısmı sade bırakılmıştır. İkinci örneğin başının alt kısmı eksiktir (Görsel 2i, Görsel 6). Sağ gözü hafif çukur şekilde yuvarlak olarak gösterilmiştir. Diğer gözü tahrip olmuştur. Yüz kısmında diğer bir detay gaga çıkıntısıdır. Gaga çıkıntısının da ucunda eksik kısımlar

²⁵Sagona, Sagona ve Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report," 213.

mevcuttur. Başın arka tarafında dikey kabartma şeritlerle tüyler belirtilmeye çalışılmıştır. Üçüncü örneğin gözleri baskı tekniğinde yuvarlak çukur şeklinde gösterilmiştir (Görsel 2j, Görsel 6). Öne doğru sivriltilen gaga kısmında ağız kazıma çizgi ile belirginleştirilmiştir. Figürinin baş kısmından sonrası eksik, iç kısmı oyuktur. Bu açıdan bakıldığında, yayın ve envantere figürin olarak değerlendirilen buluntu, bir kap eklentisi de olabilir. Dördüncü örnekte kuş başının alt kısmından sonrası eksiktir (Görsel 2k, Görsel 6). Baş kısmında gözlerden biri belirgindir. Göz yuvarlağı kazıma tekniğinde belirginleştirilerek gözün ortası da çukur olarak gösterilmiştir. Diğer göz tahrip olmuştur. Baş kısmında diğer bir detay, gaga kısmıdır. Başın üst kısmından başlayarak arkasına doğru dikine uzayan yan yana kalın şerit çizgiler hâlinde tüyler kazıma tekniğiyle belirginleştirilmiştir.

Görsel 6: Kuş figürinleri (h: Pulur Höyüğü, i-j: Güzelova Höyüğü, k: Sos Höyük)

Kaynak:Çizim: Buket Beşikçi Akdoğan.

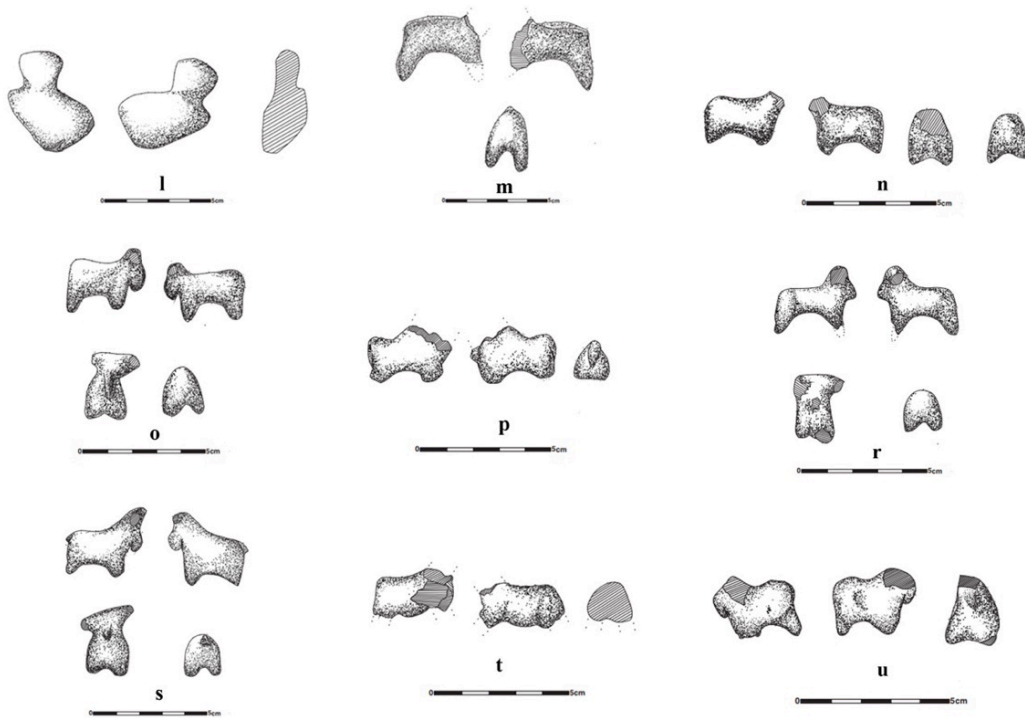
2.5. Tanımlanamayan Hayvan Figürinleri

Biçimsel olarak bir hayvana ait olduğu anlaşılan ancak hangi hayvan sınıfına ait olduğuna dair belirgin özellikler taşımayan 9 adet pişmiş toprak figürin parçası bulunmaktadır. Bunlardan ilk örnek Güzelova Höyüğü'nden, diğer 8 örnek Sos Höyük'ten ele geçmiştir. Erzurum Arkeoloji Müzesi envanter kayıtlarına kuş figürini olarak geçen ilk örnek, Güzelova kazısı kitabında "insan (?)" figürini olarak belirtilmiştir²⁶ (Görsel 2l, Görsel 7). Baş kısmı ve gövdenin duruşuyla bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır. Hareketsiz duruşta betimlenmiştir. İyi pişirilmediği için yüzeyinde çatlaklar oluşan figürin, baş ve gövde çıkıntısından oluşmaktadır. Baş ve gövdede herhangi bir detay vurgulanmamıştır. Baş yukarı çıkıntılı, gövdesi kaba ve biçimsizdir.

Diğer 8 örnek ise Sos Höyük'ten ele geçmiştir. Tanımlanamayan hayvan figürinlerinde ayakta durur vaziyetteki ikinci örneğin ön bacakları ve başı kırık olup gövdesinin arka kısmı sağlamdır (Görsel 2m, Görsel 7). Arka bacakları birbirinden ayrıktır ve üçgen biçimde sonlanmaktadır. Kuyruk, gövdenin üst kısmına doğru uzatılarak gövdeye bitişik biçimlendirilmiştir. Gövde uzun ve dolgun yapılıdır. Gövde yapısından bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü örneğin baş kısmı eksiktir (Görsel 2n, Görsel 7). Figürin pişmeden dolayı alacalı yüzeye sahiptir. Bacaklar ayrı, kısa ve uç kısma doğru üçgen formdadır. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Baş kısmı kırık olmasına rağmen gövde yapısıyla bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır. Ayakta durur vaziyette işlenen dördüncü örneğin başının üst kısmında iki yandan uçları kırık boynuz çıkıntıları uzanmaktadır (Görsel 2o, Görsel 7). Yüz kısmında aşağı doğru uzatılmış burun dışında başka detay görülmemektedir. Baş öne doğru uzatılarak boyunla arasında açıklık oluşturulmuştur. Boyun kısa, gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Bacaklar birbirinden ayrıktır ve üçgen formunda sonlanmaktadır. Figürin boğa veya koç olabilir. Ayakta duran beşinci örneğin baş kısmı eksiktir (Görsel 2p, Görsel 7). Figürin pişmeden dolayı yer yer alacalı yüzeye sahiptir. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Karın üst kısma doğru hafif kavislidir. Bacaklar birbirinden ayrıktır, kısa ve üçgen formundadır. Kısa kuyruk kısmı alta doğru daralmakta ve gövdeye yapışmıştır. Gövde yapısıyla bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır. Ayakta duran altıncı örneğin başının üst kısmında iki yandan uçları kırık boynuz çıkıntıları uzanmaktadır (Görsel 2r, Görsel 7). Baş öne doğru uzatılarak üçgen

²⁶Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, Levha LXVI, G. 496.

formu oluşturulmuştur. Kısa olan gövde dolgun yapılı değildir. Figürin pişmeden dolayı yer yer alacalı yüzeye sahiptir. Bacaklar birbirinden ayrıktır ve üçgen formunda sonlanmaktadır. Cins olarak boğa veya koç olabilir. Ayakta duran yedinci örneğin başının üst kısmında iki yandan uçları kırık boynuz çıkıntıları uzanmaktadır (Görsel 2s, Görsel 7). Baş öne doğru uzatılarak boyunla arasında açıklık oluşturulmuştur. Boyun kısa, gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Bacaklar birbirinden ayrıktır ve üçgen formunda sonlanmaktadır. Kuyruk, sırt kısmından itibaren belirginleştirilerek gövdeye bitişik yapılmıştır. Kuyruğun başlangıç kısmından sonraki alta doğru uzanan uç kısmı kırıktır. Cins olarak boğa veya koç olabilir. Ayakta duran sekizinci örneğin başı ve bacaklarının bir kısmı eksiktir (Görsel 2t, Görsel 7). Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Baş kısmı kırık olmasına rağmen gövde yapısıyla bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır. Son örneğin bacaklarının bir kısmı eksiktir (Görsel 2u, Görsel 7). Tahrip olan baş kısmı üçgen formunda aşağı uzatılarak boyunla arasında küçük bir açıklık oluşturulmuştur. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Gövde üzerinde kopma şeklinde eksik kısımlar mevcuttur. Bir hayvan figürini olduğu anlaşılmakta ancak cinsi tanımlanamamaktadır.

Görsel 7: Tanımlanamayan hayvan figürinleri (l: Güzelova Höyüğü, m-u: Sos Höyük)

Kaynak: Çizim: Buket Beşikçi Akdoğan.

3. Değerlendirme

Erzurum Arkeoloji Müzesinde Karaz kültürüne ait pişmiş toprak hayvan figürin grubu, boğa, koç, koyun, kuş ve tür tespiti yapılamayan örneklerden oluşmaktadır. Boğa figürinlerinin (Görsel 2a-2c) gövdelerinin bazı kısımları sonradan tahrip olmasına rağmen figürinler boynuz çıkıntısı, dolgun yapılı gövdeleri, kısa ve kalın bacak uzantısı ile benzer formdadır. Görsel 2a'da belirtilen boğa figürini, Han İbrahim Şah²⁷, Tepecik²⁸, Norşuntepe²⁹, Murat Höyük³⁰ ve Nahçıvan'da Maxta I Yerleşimi'nde³¹ boğa figürinleri ile uca doğru daralan

²⁷Hayri Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı 1971," *Keban Projesi 1971 Çalışmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1974), 9-70; Hayri Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971* (Ankara: ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1982).

²⁸Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı, 1974," *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982), 71-118.

²⁹Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1973," *Keban Projesi 1973 Çalışmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979), 43-78; Klaus Schmidt, *Norşuntepe, Kleinfunde II: Artefakte aus Felsgestein, Knochen und Geweih, Ton, Metall und Glas*, c. 2 (Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2002), 97-99, pl.76-79.

kısa bacak, boynuz çıkıntıları açısından benzerdir. Tablo 1b'de belirtilen boğa figürünü, Tepecik³², Agarak³³ ve Tell Bet Yerah yerleşiminde³⁴ ortaya çıkarılan, kazıcıları tarafından da boğa olarak sınıflandırılan figürinlerle kısa ve dolgun vücut yapısı açısından biçimsel olarak benzerdir. Görsel 2c'de belirtilen boğa figürünü, Norşuntepe³⁵, Han İbrahim Şah³⁶, Gegharot yerleşimi³⁷, Geoy Tepe³⁸, Murat Höyük ve Nahçıvan'da Maxta I Yerleşimi'nde³⁹ ortaya çıkarılan boğa figürinleriyle boynuz çıkıntısı, gövde yapısı ve kısa uçlara doğru daralan bacak formu ile yapım tekniği açısından benzerlik taşımaktadır (Görsel 8).

Görsel 8: Benzer boğa figürinleri (1: Agarak, 2: Murat Höyük, 3: Han İbrahim Şah, 4: Tepecik)
 Kaynak: 1. Avetisyan, "Recently Found Archaeological Sites of Armenia (Agarak)," Table V. 4
 2. Özdemir ve Çınar, "Murat Höyük Pişmiş Toprak Hayvan Figürinleri ve Tekerlekleri," Şekil 3.5
 3. Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*, Levha 63.2
 4. Gülçür, "Vom Gott zum Spielzeug: Die Tierfiguren von Tepecik," Abb.5

Sos Höyük kazılarında üç adet koç figürünü açığa çıkarılmıştır. Buna göre koç figürinlerinin birindeki boynuz yapısı (Görsel 2d)] stilistik olarak koç boynuzlarının yapısıyla örtüşmektedir. Koç figürininin benzerleri Godin Tepe yerleşiminde⁴⁰, Pulur-Sakyol Höyük'te⁴¹ ve Murat Höyük'te⁴² bulunmaktadır (Görsel 9). Koç figürinleri, boynuz ve kısa uca doğru daralan bacak yapısı stili ile benzerlik göstermektedir. Başı eksik olan koç figürünü (Görsel 2e) ise gövdenin iki yandan üst kısma doğru keskin daralması ile dikkat çekmektedir. Diğer koç figürininde (Görsel 2f) ise boynuzlarının tek bir hatla belirtilmesi ve gövdenin sağlam kısmına göre bacak çıkıntısı yerine gövdenin alt kısmının düz belirtilmesi açısından stilize edildiği söylenebilir.

³⁰Abdulkadir Özdemir ve Ayça Deniz Çınar, "Murat Höyük Pişmiş Toprak Hayvan Figürinleri ve Tekerlekleri," *Erken Tunç Çağı'nda Murat Höyük* (İstanbul: Ege Yayınları, 2021), 111-130.

³¹Toğrul Halilov, "Nahçıvan'daki Erken Tunç Çağı Yerleşimlerinde Bulunmuş Kil Hayvan Figürleri," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 2 (3) (2013), 9, res. 3.

³²Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu," *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970), 147-172; Sevil Gülçür, "Vom Gott zum Spielzeug: Die Tierfiguren von Tepecik," *Karatepe'deki Işık: Halet Çambel'e Sunulan Yazılar* (İstanbul: Ege Yayınları, 1998), Abb. 3-10.

³³Pavel Avetisyan, "Recently Found Archaeological Sites of Armenia (Agarak)," *Armenian Journal of Near Eastern Studies* III 2 (2008), 39-50.

³⁴Raphael Greenberg, Hai Ashkenazi, Alice Berger, Mark Iserlis, Yitzhak Paz, Yael Rotem, Ron Shimelmitz, Melissa Tan ve Sarit Paz, "The Circles Building (Granary) at Tel Bet Yerah (Khirbet el-Kerak): A New Synthesis (Excavations of 1945-1946, 2003-2015)," *BASOR* 378 (2017), 163-202; Nadeshda Knudsen ve Raphael Greenberg, "The Khirbet Kerak Ware Figurine: a New Component in the Kura-Araxes Cultural Assemblage," *Levant* 51/3 (2019), 277, Figure 5.

³⁵Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1973," 43-78.

³⁶Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*.

³⁷Ruben Badalyan ve Pavel Avetisyan, *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I: Mt. Aragats and its Surrounding Region* (Oxford: BAR International Series 1697, 2007), 103.

³⁸Theodore Burton Brown, *Excavations in Azerbaijan, 1948* (Londra: John Murray, 1951).

³⁹Halilov, "Nahçıvan'daki Erken Tunç Çağı Yerleşimlerinde Bulunmuş Kil Hayvan Figürleri," 9, res. 2.

⁴⁰Mitchel Rothmann, *Migration and Resettlement: Godin IV Period*, ed. Hilary Gopnik ve Mitchell Rothmann (Toronto: Royal Ontario Museum/Mazda Yayınları, 2011), 139-208.

⁴¹Hamit Zübeyr Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976).

⁴²Özdemir ve Çınar, "Murat Höyük Pişmiş toprak Hayvan Figürinleri ve Tekerlekleri," 111-130.

Sos Höyük'te hayvan figürinleri arasında bir adet koyun figürini örneği vardır. Koyun figürini (Görsel 2g), kalın (yağlı) kuyruğu ile dikkat çekmektedir. Başı eksik olan hayvan figürininin dolgun yapılı gövdesi, kısa, kalın, uca doğru daralan formda bacak yapısı diğer büyük ve küçükbaş hayvan figürinleri ile benzerdir. Bu figürinin kazı kayıtları için tür tespiti yapılırken kuyruğunun yapısı belirleyici olmuş olmalıdır. Koyun figürininin benzerleri, Yeniköy Höyüğü⁴³, Tepecik⁴⁴ ve Geoy Tepe'de⁴⁵ vardır. Yeniköy Höyüğü ve Geoy Tepe yerleşimlerdeki koyun figürinleri ile dolgun vücut, kuyruk yapısı ve mevcut ölçülerinin yakın olması benzer biçimsel özellikleridir (Görsel 9). Tepecik koyun figürini, Sos Höyük'teki figürinden farklı olarak başı tamdır ve gövdenin arkasında eksik kısımlar vardır. Gövde yapıları ise benzerdir.

Görsel 9: Benzer koç figürini (1: Murat Höyük), Benzer koyun figürinleri (2: Tepecik, 3: Yeniköy Höyüğü)

Kaynak: 1. Özdemir ve Çınar, "Murat Höyük Pişmiş Toprak Hayvan Figürinleri ve Tekerlekleri," Şekil 3.4.

2. Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu," Levha 11.2

3. Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972," Levha 115.8

Kuş figürinlerinin ele geçtiği yerleşimler, Pulur Höyüğü, Güzelova Höyüğü ve Sos Höyük'tür. Pulur Höyüğü kuş figürininin benzerleri (Görsel 2h) Pulur-Sakyol Höyük'te vardır⁴⁶. Her iki kuş figürinininde de ileri çıkıntı yapan gaga ile baş kısmı vurgulanmış olup gövde aşağı doğru genişlemektedir ve elips şeklindedir. Diğer kuş figürinlerinin ise sadece baş kısımları sağlam ele geçirilmiştir. Güzelova Höyüğü'nden ele geçen kuş figürininin benzeri (Görsel 2j) Yeniköy Höyüğü'nde vardır⁴⁷ (Görsel 10). Sivri gagalı baş kısmı biçimsel olarak benzerdir.

Görsel 10: Benzer kuş figürini (Yeniköy Höyüğü)

Kaynak: Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972," Levha 115.6

⁴³Hamit Zübeyr Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972," *Keban Projesi 1972 Çalışmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), 175-182.

⁴⁴Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu," 147-172.

⁴⁵Burton Brown, *Excavations in Azerbaijan, 1948*, 48.

⁴⁶Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 5.

⁴⁷Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972," 175-182.

Tanımlanamayan hayvan figürinlerinden Sos Höyük'e ait sekiz adet örnek (Görsel 2m-2u) kazı ve müze envanter kayıtlarında tür tespiti yapılmadan yer almaktadır. Figürinlerin baş ve gövdelerine ait bazı kısımlarında eksiklikler vardır. Görsel 2m'de belirtilen hayvan figürinin benzeri Pulur-Sakyol Höyük'te vardır⁴⁸. Uca doğru daralan bacak yapısı ve mevcut kısımlarındaki ölçü değerleri aynıdır. Görsel 2n'de belirtilen hayvan figürinin benzerleri, Pulur-Sakyol Höyük'te yer almaktadır⁴⁹. Görsel 2o, Görsel 2r, Görsel 2s'de belirtilen figürinlerin bir büyük veya küçükbaş hayvana ait olma ihtimalleri vardır. Sos Höyük'e ait hayvan figürinlerinin boynuz çıkıntısı, kısa dolgun gövde yapısı ve uca doğru daralan kısa bacak yapım tekniği benzerdir. Bu hayvan figürinlerinin yapım tekniği açısından benzerleri, Norşuntepe⁵⁰, Aşvan⁵¹, Kul Tepe (Kuzeybatı İran)⁵², Gel Yeri (Azerbaycan)⁵³ ve Geoy Tepe⁵⁴ yerleşimlerinde vardır. Tablo 1p'de belirtilen Sos Höyük'e ait hayvan figürinin benzeri, Pulur-Sakyol Höyük'te vardır⁵⁵. Her iki figürin de kaba biçimde yapılmıştır. Ayrıca baş, bacak, kuyruk gibi gövde uzantıları iki figürinde de eksiktir. Görsel 2t'de gövde ve uca doğru daralan kısa bacak çıkıntısı belli olan hayvan figürinin benzerleri, Pulur-Sakyol Höyük⁵⁶, Gel Yeri⁵⁷, Geoy Tepe⁵⁸, Murat Höyük⁵⁹ ve Alaybeyi Höyüğü⁶⁰; Tablo 1'de belirtilen hayvan figürinin benzerleri, Yeniköy Höyüğü⁶¹, Pulur-Sakyol Höyük⁶² ve Gel Yeri yerleşimlerinde⁶³ vardır. Yüz detaylarının seçilemediği baş kısmı, gövde ve uca doğru daralan kısa bacak yapısı ile biçimlendirilen hayvan figürinleri boyut olarak da yakın ölçülerde yapılmıştır.

Sonuç

Bu çalışma kapsamında Erzurum Arkeoloji Müzesinde bulunan ve Pulur Höyüğü, Güzelova Höyüğü ve Sos Höyük'te ele geçen Karaz kültürüne ait boğa, koç, koyun, kuş ve tanımsız olmak üzere 20 adet pişmiş toprak hayvan figürini ele alınmıştır. Pulur ve Güzelova yerleşimlerinde erken dönem kazılarının tabakalanmasına ilişkin kesin olmayan veriler olsa da Sos Höyük kazılarından ele geçen eserler hem stratigrafik olarak tanımlanmış hem de radyokarbon tarihi sonuçları bulunmaktadır. Buna göre makale kapsamında ele alınan hayvan figürin örnekleri, Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir.

Erken dönem toplumlarının ortaya koyduğu taş, pişmiş toprak, ahşap, kemik, metal figürin eser grubu, o dönemin sosyal hayatı ve inanç sistemi hakkında bize bilgi vermektedir. Figürinlerin çocuklar tarafından

⁴⁸Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 5.

⁴⁹Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 12-13.

⁵⁰Harald Hauptmann, "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu," *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970), 103-130; Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1973," 43-78.

⁵¹Antonio Sagona, *The Aşvan Sites 3* (Ankara: The British Institute of Archaeology, 1994), 206.

⁵²Akbar Abedi, Hamid Khatib Shahidi, Christine Chataigner, Kamalaldin Niknami, Nasir Eskandari, Mehdi Kazempour, Alireza Pirmohammadi, Javad Hosseinzadeh ve Ghader Ebrahimi, "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report," *Ancient Near Eastern Studies* 51 (2014), 33-165.

⁵³Muzaffar Huseynov, "Archaeological Studies at Settlement Gel Yeri," *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I*, ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can (Cambridge: Cambridge Scholars Yayınları, 2015), 55.

⁵⁴Burton Brown, *Excavations in Azerbaijan, 1948*, 48.

⁵⁵Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 15.

⁵⁶Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 10.

⁵⁷Huseynov, "Archaeological Studies at Settlement Gel Yeri," 55.

⁵⁸Burton Brown, *Excavations in Azerbaijan, 1948*, 48.

⁵⁹Abdulkadir Özdemir, "Murat Höyük Erken Tunç Çağı Hayvan Figürinleri," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31 (2) (2021), 567-582, Şek. 3.7; 4.7.

⁶⁰Mehmet Işıklı, "Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Tabakaları," *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük* (Ankara: Bilgin Kültür Yayınları, 2019), 160, Lev.10a, Foto.15.

⁶¹Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972," 10.

⁶²Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 11.

⁶³Huseynov, "Archaeological Studies at Settlement Gel Yeri," 55.

oyuncak olarak veya yetişkinler tarafından çocukları eğitmek için kullanıldığı; muska, dilek aracı olduğu; ölüleri anmak için veya dinî tapınım nesnesi olarak kullanıldığı gibi farklı yorumlar bulunmaktadır⁶⁴. Özellikle yazının olmadığı dönemlerde tam olarak yapılaş amaçları hakkında kesin bilgi ortaya koymak mümkün olamasa da Pulur, Güzelova ve Sos Höyük'te figürinlerin ocak yapılarının etrafında bulunması dinî amaçla yapıldıklarını ve kullanıldıklarını düşündürmektedir. Karaz kültürü sosyal ve dinî yapısı içinde ocak ve ocak ile bağlantılı ateşin kutsallığı bilinirken hayvan figürinlerinin de dinî bir anlam taşıması büyük bir olasılıktır⁶⁵.

Karaz kültürü inanç sistemi hakkında çok az bilgi bulunmakla birlikte dönem halkının geçim kaynaklarından biri olan hayvancılıkla bağlantılı olarak koç, koyun, boğa gibi evcilleştirilmiş hayvan türlerinin inanç sistemi içinde önemli bir yere sahip olduğu çalışmaya konu olan buluntulardan anlaşılmaktadır. Hayvan figürinlerinin geçim kaynağı büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine dayanan Karaz halkının bereket kültü ile bağlantılı olarak dinî tapınımlarında yer bulduğu önerilebilir. Pulur-Sakyol Höyük kazılarında tapınak alanında ele geçen kuş yüzünün betimlendiği küpler dikkat çekicidir. Kuş figürü, arkeolojik çalışmalarda çok fazla ele alınmamış bir konudur. Karaz toplumunda kuş imgesinin neyi sembolize ettiğini veya dinî olarak ne anlama geldiğini söylemek için çok fazla kanıt bulunmamaktadır. Ancak Paleolitik Dönem kaya resim sanatında, Neolitik Dönem tapınak duvarlarında kullanılan kuş imgelerinin daha çok ruhu temsil ettiği ve yaşamın yenilenmesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir⁶⁶. Sonuç olarak, Karaz kültürü yayılım alanı içinde ele geçen figürinler arasında bulunan benzerlikler, bu kültürü oluşturan insan topluluklarının inanç sistemi içinde hayvan figürinlerinin önemli bir yer tuttuğunu ve aralarındaki kültürel etkileşimin varlığını göstermektedir⁶⁷.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Bu çalışma, SYL-2022-10305 nolu Yüksek Lisans Tez Projesi kapsamında Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından finansal açıdan desteklenmiştir.
Teşekkür	Söz konusu buluntuların çalışma iznini veren Erzurum Müzesi Müdürü sayın Hüsnü Genç'e, çizimleri yapan Arkeolog Buket Beşikçi Akdoğan'a, fotoğrafları çeken Arkeolog Sedat Yılmaz'a değerli katkıları için teşekkür ederiz.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	This study was funded by the Atatürk University Scientific Research Projects Coordination Unit under the Master's Thesis Project (Project No: SYL-2022-10305).
Acknowledgement	We extend our gratitude to Mr. Hüsnü Genç, Director of the Erzurum Museum, for granting permission to study the findings, as well as to Archaeologist Buket Beşikçi Akdoğan for preparing the drawings and Archaeologist Sedat Yılmaz for capturing the photographs.

Yazar Bilgileri	Rabia Akarsu (Doç. Dr.)
Author Details	¹ Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum, Türkiye

⁶⁴Ian Hodder, "Figürinler Hakkında Düşünmek," *Tunç Çağının Gizemli Kadınları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık, 2005), 7-10; Ebru Gizem Ayten, "Animal Figurines During the Early Bronze Age of Anatolia: The Case Koçumbeli" (Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2019), 18.

⁶⁵Claudia Sagona ve Antonio Sagona, "Encounters with the Divine in Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus," *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009), 467.

⁶⁶Maria-Àngels Roque, "Birds, Metaphor of the Soul," *Quaderns de la Mediterrania* 12 (2010), 97; Kristian Kristiansen, "The Winged Triad in Bronze Age Symbolism: Birds and Their Feet," *Giving the Past a Future. Essays in Archaeology and Rock Art: Studies in Honour of Dr. Phil. h.c. Gerhard Milstreu* (Oxford: Archaeopress, 2018), 71.

⁶⁷Stephen Batiuk, Mitchell Rothmann, Siavash Samei ve Roman Hovsepian, "Unraveling the Kura-Araxes Cultural Tradition Across Space and Time," *Ancient Near Eastern Studies* 59 (2022), 265-267, Fig. 4.

0000-0002-0352-507 ozcanrabia@gmail.com

Elif Şener (Arkeolog)

² Erzurum Arkeoloji Müzesi, Erzurum, Türkiye

0000 0001 6425 7364 elifsener2@hotmail.com

Kaynakça | References

- Abedi, Akbar, Hamid Khatib Shahidi, Christine Chataigner, Kamalaldin Niknami, Nasir Eskandari, Mehdi Kazempour, Alireza Pirmohammadi, Javad Hosseinzadeh ve Ghader Ebrahimi. "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report." *Ancient Near Eastern Studies* 51 (2014): 33-165
- Avetisyan, Pavel. "Recently Found Archaeological Sites of Armenia (Agarak)." *Armenian Journal of Near Eastern Studies* III/2 (2008): 39-50
- Ayten, Ebru Gizem. "Animal Figurines During the Early Bronze Age of Anatolia: The Case Koçumbeli." Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2019
- Badalyan, Ruben ve Pavel Avetisyan. *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I: Mt. Aragats and its Surrounding Region*. Oxford: BAR International Series 1697, 2007
- Batiuk, Stephen, Mitchell Rothmann, Siavash Samei ve Roman Hovsepyan. "Unraveling the Kura-Araxes Cultural Tradition Across Space and Time." *Ancient Near Eastern Studies* 59 (2022): 236-449
- Burton Brown, Theodore. *Excavations in Azerbaijan, 1948*. Londra: John Murray, 1951
- Ertem, Hayri. "Han İbrahim Şah Kazısı 1971." *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1974, 9-70
- Ertem, Hayri. *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982
- Esin, Ufuk. "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu." *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970, 147-172
- Esin, Ufuk. "Tepecik Kazısı, 1974." *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982, 71-118
- Greenberg, Raphael, Hai Ashkenazi, Alice Berger, Mark Iserlis, Yitzhak Paz, Yael Rotem, Ron Shimelmitz, Melissa Tan ve Sarit Paz. "The Circles Building (Granary) at Tel Bet Yerah (Khirbet el-Kerak): A New Synthesis (Excavations of 1945-1946, 2003-2015)." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 378 (2017): 163-202
- Gülçur, Sevil. "Vom Gott zum Spielzeug: Die Tierfiguren von Tepecik." *Karatepe'deki Işık: Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*. Ed. Güven Arsebük, Marchteld J. Mellink ve Wulf Schirmer. İstanbul: Ege Yayınları, 1998, 347-364
- Halilov, Toğrul. "Nahçıvan'daki Erken Tunç Çağı Yerleşimlerinde Bulunmuş Kil Hayvan Figürleri." *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2013): 1-10
- Hauptmann, Harald. "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu." *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970, 103-130
- Hauptmann, Harald. "Norşuntepe Kazıları, 1973." *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979, 43-78
- Hodder, Ian. "Figürinler Hakkında Düşünmek." *Tunç Çağının Gizemli Kadınları*. Ed. Şennur Şentürk. İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık, 2005, 7-10
- Huseynov, Muzaffar. "Archaeological Studies at Settlement Gel Yeri." *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I*. Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can. Cambridge: Cambridge Scholars Yayınları, 2015, 47-57
- Işıklı, Mehmet. "Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ Tabakaları." *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovasında Yeni Bir Keşif*. Ed. Gülşah Altunkaynak. Ankara: Bilgin Kültür Yayınları, 2019, 139-182
- Kalkan, Aytekin. "Etnoarkeolojinin Anadolu'da Uygulanabilirliği." Yüksek Lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2009
- Knudsen, Nadeshda ve Raphael Greenberg. "The Khirbet Kerak Ware Figurine: a New Component in the Kura-Araxes Cultural Assemblage." *Levant* 51/3 (2019): 271-286
- Koşay, Hamit Zübeyr ve Hermann Vary. *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1964
- Koşay, Hamit Zübeyr ve Kemal Turfan. "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu." *Belleten* 23/91 (1959): 349-413
- Koşay, Hamit Zübeyr. "Karaz Sondajı." *III. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943, 165-168
- Koşay, Hamit Zübeyr. "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972." *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, 175-182
- Koşay, Hamit Zübeyr. *Güzelova Kazısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967
- Koşay, Hamit Zübeyr. *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976

- Koşay, Hamit Zübeyr. *Pulur Etnografya ve Folklor Araştırmaları*. Ankara: ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1977
- Kristiansen, Kristian. "The Winged Triad in Bronze Age Symbolism: Birds and Their Feet." *Giving the Past a Future. Essays in Archaeology and Rock Art: Studies in Honour of Dr. Phil. h.c. Gerhard Milstreu*. Ed. James Dodd ve Ellen Meijer. Oxford: Archaeopress, 2018, 70-74
- Meskel, Lynn. "The Nature of the Beast: Curating Animals and Ancestors at Çatalhöyük." *World Archaeology* 40/3 (2008): 373-389
- Özdemir, Abdulkadir ve Ayça Deniz Çınar. "Murat Höyük Pişmiş Toprak Hayvan Figürinleri ve Tekerlekleri." *Erken Tunç Çağı'nda Murat Höyük*. Ed. Abdulkadir Özdemir, Ziya Kılınç ve Ergün Demir. İstanbul: Ege Yayınları, 2021, 111-130
- Özdemir, Abdulkadir. "Murat Höyük Erken Tunç Çağı Hayvan Figürinleri." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31/2 (2021): 567-582
- Piro, Jennifer J. "Pastoralism in the Early Transcaucasian Culture: The Faunal Remains from Sos Höyük." Doktora tezi, New York Üniversitesi, 2009
- Roque, Maria-Ângels. "Birds, Metaphor of the Soul." *Quaderns de la Mediterrania* 12 (2010): 96-108
- Rothmann, Mitchell. "Migration and Resettlement: Godin IV Period." *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*. Ed. Hilary Gopnik ve Mitchell Rothmann. Toronto: Royal Ontario Museum/Mazda Yayınları, 2011, 139-208
- Sagona, Antonio ve Claudia Sagona. "Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report." *Anatolian Studies* 45 (1995): 193-218
- Sagona, Antonio ve Claudia Sagona. "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report." *Ancient Near Eastern Studies* 37 (2000): 56-127
- Sagona, Antonio, Claudia Sagona ve Hilmi Özkorucuklu. "Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report." *Anatolian Studies* 45 (1995): 193-218
- Sagona, Antonio, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona. "Excavations at Sos Höyük, 1995." *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1996)*. Cilt I. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1997, 137-144
- Sagona, Antonio, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Ian McNiven ve Sarah Howells. "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report." *Anatolica* XXIV (1998): 31-64
- Sagona, Antonio. "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia." *Varia Anatolica* 11 (2000): 329-373
- Sagona, Antonio. *The Aşvan Sites* 3. Ankara: The British Institute of Archaeology, 1994
- Sagona, Claudia ve Antonio Sagona. "Encounters with the Divine in Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus." *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat*. Ed. Haluk Sağlamtimur, Eşref Abay ve Zafer Derin). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, 457-483
- Saltuk, Secda. *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1997
- Schmidt, Klaus. *Norşuntepe, Kleinfunde II: Artefakte aus Felsgestein, Knochen und Geweih, Ton, Metall und Glas*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2002
- Tekçam, Tamay. *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.